

**Peter Van Aelst
Tom De Vries**

**Lokale verzuiling in Vlaanderen
Kontich versus Niel**

PSW-paper 1999/8

1 december 1999

Peter Van Aelst, is werkzaam aan de Faculteit PSW van de Antwerpse Universiteit (UIA). Als lid van de Onderzoeksgroep Middenveld en Beleid verricht hij studiewerk naar collectieve actie, sociale bewegingen en verzuiling. Hij publiceerde eerder onder meer over lokale verzuiling in Kontich.

email: vanaelst@uia.ac.be

Tom De Vries, studeerde in 1999 af als licentiaat in de Politieke en Sociale Wetenschappen aan de UIA. Zijn eindverhandeling behandelde uitgebreid de thematiek van lokale verzuiling in Niel.

email: devriestom@hotmail.com

1. Inleiding

Wie spreekt over verzuiling, spreekt over het verleden. Over de tijd dat het leven zich in hokjes afspeelde, en de levensbeschouwelijke (of ideologische) blokvorming het hele sociale leven schraagde. Wie behoorde tot de christelijke zuil werd gedoopt, ging naar een katholieke school, was lid van de Christelijke Mutualiteit, las Het Volk of De Standaard, stemde voor de CVP en was misschien lid van de lokale turnkring 'Vlug en Vroom'. Aan de andere kant van de barricade werd men getogen in de socialistische zuil: geen kerk, gemeenteschool, Socialistische Mutualiteit, De Voorruit, de (B)SP en eventueel turnkring 'Voor Geest en Lichaam'. Het lijken heden ten dage karikaturen van een maatschappelijk fenomeen dat duidelijk over zijn hoogtepunt heen is. De doorsnee Vlaming houdt zich steeds minder aan deze sociale codes en gaat als een kritisch consument op zoek naar de beste school, de boeiendste krant en de partij die hem of haar het meest kan bekoren.

Is Vlaanderen dan ontzuild? Volgens menig socioloog hebben de zuilen wel een grondige transformatie ondergaan, maar blijven ze weerbarstig. In tegenstelling tot in Nederland zorgden secularisering en modernisering vanaf de jaren '60 niet voor het uiteenvallen van de zuilen. Hoewel de hele levensbeschouwelijke of ideologische bewegingssubcultuur vervaagt, blijven de verzuilde netwerken van organisaties intact (Hellemans, 1988; Billiet & Huyse, 1984). Deze 'neo-zuilorganisaties' (Hellemans, 1990) of 'politieke concerns' (Huyse, 1987) lijken voorlopig de verdere ontzuiling aan de basis te verdragen. De redenen voor deze stabiliteit zijn veelvuldig. Er is vooreerst de modernisering van de oude zuilorganisaties waar de oude leden als nieuwe cliënten op professionele wijze bediend worden, iets wat enkel mogelijk was dankzij een subsidiërende verzorgingsstaat. Deze bereidwilligheid langs overheidszijde valt op zijn beurt te verklaren door de binding van de zuil met de respectieve zuilpartijen die vrijwel onafgebroken het beleid vorm hebben gegeven. Gevolg is dat scholen, vakbonden en mutualiteiten in onderaanneming een deel van het overheidsbeleid uitvoeren en zich zodoende onmisbaar hebben gemaakt. Deze institutionele verankering houdt de organisaties in stand, maar is nog geen afdoende verklaring voor de blijvende samenhang tussen de organisaties, die de kern van verzuiling uitmaakt (Walgrave, 1995).

In tegenstelling tot Huyse geloven Hellemans (1990) en Laeremans (1992) nog wel in het bestaan van een ideologisch bindmiddel, zij het in afgezwakte vorm. Met betrekking tot de christelijke zuil lanceerden Billiet en Dobbelaere eind jaren '70 al het idee van de 'socio-culturele christenheid' als surrogaat voor het kerks katholicisme. Dit wat vage begrip verwijst naar waarden als solidariteit, personalisme, gemeenschapszin en rechtvaardigt het bestaansrecht van de christelijke instellingen (Billiet, 1988). De liberalen en socialisten probeerden op hun beurt door 'ideologische generalisering' niet zozeer hun achterban te behouden, maar veeleer

nieuwe maatschappelijke groepen aan te trekken¹. De ideologieën worden wat algemener, de scherpe kantjes bijgevijsd, maar ze behouden vooralsnog hun eenheidsscheppende rol. Hellemans besluit dan ook dat het einde van de neo-zuilen in Vlaanderen nog niet voor morgen is.

Ondertussen zijn we bijna tien jaar verder en staat de wetenschappelijke discussie over ver- en ontzuiling op een laag pitje. De aandacht verschoof naar het middenveld, de civil society, en recenter sociaal kapitaal. In hoeverre het verenigingsleven een bijdrage kan leveren aan het overbruggen van de zogenaamde kloof tussen burger en politiek is de centrale vraagstelling geworden. Verzuiling leek enkel nog af en toe dienst te doen als een scheldwoord om de verstarde verhoudingen tussen sociale bewegingen en politici aan te klagen.

Dat een benadering van het verenigingsleven in termen van zuilen evenwel nog zinvol kan zijn, werd aangetoond in een lokaal verzuilingsonderzoek van Van Aelst en Walgrave uit 1997. Op basis van een bevraging bij alle verenigingen en partijen in de Antwerpse gemeente Kontich en meer bepaald hun onderling overlappende bestuursfuncties, werd het bestaan van ideologische organisatienetwerken bevestigd. Een gelijkaardig onderzoek van Veerle Van de Velde (1988) in dezelfde gemeente twaalf jaar eerder maakte uitspraken over ontzuiling mogelijk. De casus Kontich bewees dat het proces van ontzuiling volop aan de gang is, maar dat deze vooral de periferie van de zuilen treft. De netwerken van verenigingen worden kleiner en de bestuurlijke banden minder duurzaam, maar blijven voorlopig wel bestaan. Meer dan de helft van de Kontichse verenigingen bezit via het christelijk netwerk nog rechtstreeks of onrechtstreeks bestuurlijk contact met elkaar. Het socialistisch netwerk is weliswaar (nog) kleiner, maar eveneens hechter geworden. Zelfs het minuscule liberale netwerk is nog niet volledig verdwenen. Ontzuiling is een zeer geleidelijk proces (Van Aelst & Walgrave, 1998).

Het voordeel van een gereduceerd onderzoeksdomein naar een gemeente is dat alle verenigingen in de analyse kunnen worden betrokken. De banden tussen verenigingen worden niet langer verondersteld, maar afgeleid uit sociale netwerkanalyse (Van Aelst, Walgrave, 1998). Duffhues verklaarde het succes van de lokale verzuilingstudies in van de jaren '80 in Nederland als een reactie op de *“de dominantie van abstract-theoretische, nauwelijks empirisch gefundeerde studies naar nationale verzuilingsprocessen”* (Duffhues, 1988: 153).

Het probleem van één casus blijft natuurlijk de beperkte generaliseerbaarheid. Kontich lijkt als middelgrote gemeente met een landbouwverleden wel representatief voor Vlaanderen, maar is dat natuurlijk niet. Pennings (1991) benadrukte in een omvangrijke studie voor Nederland het belang van deze lokale verscheidenheid: *“Onder invloed van lokale omstandigheden was de verzuiling en de ontmanteling der*

---

¹ Het modern volksliberalisme was daarin allicht (electoraal) succesvoller dan de socialistische poging om het socialisme tot alle progressieven te generaliseren.

zuilen een per gemeente veranderlijk verlopende ontwikkeling.” (Pennings, 1991: 213).

Om de Kontichse bevindingen meer draagkracht en generaliseerbaarheid te geven, werd ervoor geopteerd de studie integraal te repliceren in een andere Vlaamse gemeente. We opteerden voor de Antwerpse gemeente Niel. De keuze voor Niel is niet louter ingegeven door praktische redenen². Interessant is dat Niel op verschillende domeinen de tegenpool van Kontich lijkt te zijn.

De jongste decennia is Kontich geëvolueerd van een landelijke naar een meer moderne gemeente gericht op KMO's, handel en diensten. Mede door zijn centrale ligging is Kontich uitgegroeid tot een belangrijk administratief centrum. Deze transitie hebben ertoe geleid dat het bevolkingsaantal sinds het begin van deze eeuw onverminderd is blijven stijgen. De geleidelijke verstedelijking heeft zich politiek vertaald in een CVP die sterk aan belang heeft moeten inboeten, maar die vooralsnog de grootste politieke formatie blijft. De CVP heeft bovendien vrijwel onafgebroken het Kontichse beleid (mee) bepaald (Van Passen, 1988; Infogids Kontich, 1996).

Niel heeft op socio-economisch, demografisch en politiek vlak een gans andere evolutie gekend. Het profiel van deze gemeente uit de Rupelstreek is in grote mate bepaald door de steenbakkerijen. In deze industrie werden tot in de eerste helft van de 20ste eeuw steeds meer mensen tewerkgesteld. Vanaf de jaren '60 zorgden toenemende automatisering en concurrentie voor een ommekeer. Het bevolkingspeil begon aan een neerwaartse trend. Het oud-industriële karakter en meer bepaald de erbarmelijke omstandigheden van de arbeiders hebben tot de bloei van de socialistische beweging in Niel geleid. De SP is er met 40% van de stemmen bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen beter dan de Kontichse CVP (25%) in geslaagd om haar electoraal overwicht te behouden (MVPA, 1996; Rombaut & Van Dijck, 1983-1999; De Vries, 1999).

De uiteenlopende profielen van Kontich en Niel op sociaal en politiek vlak bieden heel wat mogelijkheden om de eerdere aangehaalde bevindingen van Huyse en Hellemans over het (voort)bestaan van de zuilen te falsifiëren. Kunnen ook in Niel extern gesegregeerde netwerken worden gevonden? Onder punt 2 proberen we aan de hand van vier criteria de verenigingen in lokale zuilen onder te brengen en gaan we na of de bestuurlijke contacten binnen de zuilgrenzen blijven. In de delen 3 tot 5 bekijken we vervolgens de omvang en de interne integratie van de drie traditionele zuilen afzonderlijk. Heeft de grootste lokale politieke familie ook de grootste zuil of is met andere woorden de socialistische zuil in Niel gewaagd aan de christelijke in Kontich? En bestaat er lokaal zo iets als een liberale zuil? Tot slot (punt 6) bekijken we de cruciaal geachte rol van de politieke partijen in de zuilvorming (Billiet, 1981, 1988). Zijn CVP, SP en VLD ook in het lokale verenigingsleven de centrale actoren?

---

² Zoals de goede bereikbaarheid voor de student-onderzoeker, het beschikken over contacten binnen het verenigingsleven, en de medewerking van de gemeentelijke overheden en politieke partijen.

Alvorens deze vragen puntsgewijs te bespreken, lichten we kort opzet en werkwijze van het onderzoek toe. We inventariseerden alle verenigingen in beide gemeenten aan de hand van een officiële lijst van de gemeente die we zelf verder aanvulden. Elk van de verenigingen werd aangeschreven en daarna werd de voorzitter persoonlijk opgezocht. Door deze wijze van werken, benaderden we zowel in Kontich (164 van de 170) als Niel (119 van de 120) een bijna volledige respons. Extra inspanningen werden geleverd om de bestuurslijsten – elke vereniging werd gevraagd de namen en adressen van zijn vereniging op te geven - te vervolledigen. Op basis van een vergelijking van de namen en adressen van al de betrokken bestuursleden werd immers al dan niet besloten tot het bestaan van dubbelfuncties³. Deze dubbelfuncties bepalen de posities van en connecties tussen de verenigingen. Deze omschakeling van persoons- naar organisatieniveau steunt op de veronderstelling dat overlappende leiderschappen niet toevallig zijn, maar worden gebruikt om de banden tussen organisaties aan te halen (Duffhues, e.a., 1985; Huyse, 1987; Van der Knoop, 1994). Met behulp van sociale netwerkanalyse⁴ worden de relaties dan verder geanalyseerd en (letterlijk) in kaart gebracht. Om tenslotte deze ‘lijnen en punten’ beter te interpreteren, werden ook een aantal diepte-interviews afgenomen met enkele in- en outsiders van het Kontichse en Nielse verenigingsleven.

---

³ Een betrouwbare netwerkanalyse stelt hoge eisen aan de dataverzameling: elke bestuursnaam is de mogelijke missing-link tussen twee verenigingen.

⁴ Voor een uitgebreide toelichting bij de gebruikte methode verwijzen we naar eerdere publicaties (Van Aelst, Walgrave, 1998; Van Aelst, Bruyninckx, 1998) en naar de standaardwerken van Scott (1991) en Faust & Wasserman (1998).

2. Op zoek naar lokale zuilen

Om de verenigingen in zuilen in te delen hanteren we naar analogie met Van de Velde drie criteria: de naam van de vereniging, de ideologie van de vereniging en van de leden, en de bestuurlijke connectie met een politieke partij. Op deze manier worden de verenigingen toegewezen aan de liberale, socialistische of christelijke strekking. Nadien wordt deze indeling gescreend aan de hand van een clusteranalyse⁵. Deze is gebaseerd op het (gemiddeld) aantal gedeelde bestuursfuncties, of dubbelfuncties tussen de verenigingen. Anders gesteld: hoe meer dubbelfuncties tussen bepaalde verenigingen, hoe groter de kans dat ze in hetzelfde cluster worden geplaatst. Organisaties die in een cluster voorkomen waarvan een meerderheid behoort tot een bepaalde ideologische strekking worden daarin ondergebracht⁶.

Organisatie-netwerken	naam vereniging (en/of)	ideologische zelfdefinitie (en/of)	connectie pol. partij (en/of)	alleen a.d.h.v dubbelfuncties	toegewezen verenigingen	
					#	%
Niel						
christelijk	17	15	11	2	26	21.8
socialistisch	9	15	18	2	20	16.9
liberaal	5	6	10	1	11	9.2
neutraal	-	-	-	-	62	52.1
Kontich						
christelijk	46	36	22	21	89	54.2
socialistisch	8	10	12	1	13	8.0
liberaal	3	6	6	-	7	4.2
neutraal	-	-	-	-	55	33.6

Tabel 2.1: aantal toegewezen verenigingen op basis van vier criteria

Zowel in Niel als in Kontich kunnen we zo drie afzonderlijke ideologische groepen van verenigingen onderscheiden, zij het van verschillende omvang. Opvallend in Kontich is vooral de reikwijdte van het christelijke netwerk. Enkel op basis van de resultaten van de clusteranalyse werden nog 21 verenigingen aan het netwerk toegevoegd. Anders gesteld: door meerdere dubbelfuncties van ‘echte’ christelijke verenigingen met ‘neutrale’ verenigingen wordt het netwerk gevoelig uitgebreid. Deze dominantie van het christelijke verenigingsleven verklaard ook in hoge mate waarom in Kontich 66% en in Niel maar 48% van de verenigingen aan een zuil kon worden toegewezen. De verenigingen die aan geen van de vier criteria voldoen, werden als neutraal bestempeld. In beide gemeenten bestond deze neutraal-gemengde groep voor meer dan 60% uit sportverenigingen.

⁵ Het gaat meer bepaald om de average linkage methode (Van Aelst, Walgrave, 1998; Scott, 1991).

⁶ Deze beslissing vloeit voort uit de eigenheid van de netwerkanalyse, maar is voor de betrokken vereniging wel discutabel te noemen (Van de Velde, 1985).

Maar ...volstaat de analyse op basis van de eerder genoemde criteria om van zuilen te gewagen? De meeste verzuiling-definitieën beklemtonen naast de ideologische of levensbeschouwelijke component, het ‘apartheidskarakter’ van het begrip. De zuilen als alleenstaande pilaren die van elkaar onderscheiden zijn. Huyse (1987) heeft het over een zelfgekozen isolement, Billiet (1986) over gepolariseerde, parallelle netwerken van organisaties⁷.

Vertaald naar ons onderzoeksopzet veronderstelt dit dat de bestuurlijke overlappingsen zich vooral tussen gelijkgezinden bevinden en zelden met verenigingen van een andere kleur. We onderscheiden in de onderstaande tabel de banden tussen de zuilorganisaties (binnen-zuil)⁸, de bestuurlijke contacten met ‘neutrale’ verenigingen (buiten-zuil), en ten slotte de zuiloverschrijdende connecties (inter-zuil).

	Niel dubbelfuncties		Kontich dubbelfuncties	
	#	%	#	%
Binnen-zuil	131	72.4	176	92.6
Buiten-zuil	40	22.1	7	3.7
Inter-zuil	10	5.5	7	3.7
Totaal	181	100.0	190	100.0

Tabel 2.2: aantal dubbelfuncties die binnen, buiten of tussen de zuilen liggen in Niel en Kontich

Voortgaand op het lage aantal interzuil connecties lijkt de externe segregatie van de zuilen een feit. Amper 6% en 4% van de bestuurlijke overlappingsen zijn tussen verenigingen die in een andere zuil werden ingedeeld. In Niel zijn bovendien in hoofdzaak twee toch wel centrale verenigingen hiervoor verantwoordelijk: de Jong-VLD en de lokale Hand in Hand-afdeling, die in de socialistische zuil is beland omwille van een dubbelfunctie met de SP. Beiden onderhouden echter ook banden met de christelijke jeugdverenigingen. In Kontich, waar slechts enkele zuiloverschrijdende banden werden vastgesteld, lijkt de externe segregatie nog sterker. De weinige dissidenties zijn er bovendien niet toe te schrijven aan belangrijke of centrale verenigingen in het netwerk.

Het verschil tussen beide gemeenten situeert zich veeleer op het vlak van de buiten-zuil relaties. Het groter aantal dubbelfuncties tussen zuil- en niet zuilverenigingen kan ook hier worden gereduceerd tot twee (neutrale) verenigingen, zijnde de Kunstacademie Niel (KAN) en het lokale 11.11.11-comité. Deze verenigingen

⁷ Dierickx (1988) betwist dat polarisatie en parallellisme wezenlijke voorwaarden voor een verzuilingsdefinitie zijn. De zuilen staan niet steeds met geslepen messen tegenover elkaar, en gaan zelfs (tijdelijke) coalities aan. Een doorgedreven nadruk op het parallellisme maakt ons blind voor de verschillen tussen de zuilen.

⁸ We rekenen hierbij ook de dubbelfuncties binnen de groep van neutraal-gemengde verenigingen. Met 15 in Niel en 5 in Kontich gaat het om een kleine minderheid van het totaal aantal ‘binnen-zuil’ banden.

kunnen met respectievelijk 13 en 16 dubbelfuncties terecht aanzien worden als meetingpoints in het Nielse verenigingsleven. Bestuurders uit met name het christelijke en socialistische milieu bepalen samen het beleid van deze verenigingen. In het geval van de Kunstacademie is dit niet zo verwonderlijk vermits de vereniging bij de oprichting is samengesteld met de afgevaardigden uit alle politieke partijen. Het 11.11.11-comité daarentegen is net als in vele andere Vlaamse gemeenten spontaan gegroeid als een gemengde, pluralistische vereniging. In Kontich blijken gelijkaardige meetingpoints te bestaan, zij het dan in de vorm van een beheersorgaan voor de lokale kunstacademie en een adviesraad voor ontwikkelingssamenwerking⁹, niet toevallig werkzaam in dezelfde sectoren.

We concluderen dat zowel in Niel als in Kontich verschillende ideologische netwerken van verenigingen konden onderscheiden worden. Tussen deze netwerken blijven, ondanks het bestaan van enkele contactverenigingen, het aantal bestuurlijke banden beperkt. Dat deze bescheiden zuidoortbrekende initiatieven toch als relatief nieuw kunnen bestempeld worden, blijkt uit de vergelijking met het Kontichse onderzoek uit de jaren '80. Toen waren nog 99% van de dubbelfuncties binnen de eigen zuil gelegen (Van de Velde, 1985).

Of de netwerken ook voldoende groot en hecht zijn om als zuil te kunnen worden bestempeld, bekijken we voor elk van hen afzonderlijk. De grafische voorstellingen achteraan (figuren 1 tot 6) zijn daarbij een handig hulpmiddel.

---

⁹ De *Gemeentelijke Academie voor Schone Kunsten (GASK)* en de *Gemeentelijke werkgroep Ontwikkelingssamenwerking Kontich (GOSK)*.

3. Vlaams verenigingsleven = christelijk verenigingsleven?

Wie spreekt over verzuiling in Vlaanderen, heeft het in hoofdzaak over de christelijke zuil. Huyse (1987) noemt de liberale en socialistische zuil miniaturen in vergelijking met het van oorsprong katholieke verenigingsleven. Dit overwicht is op het eerste zicht niet verwonderlijk: de katholieke kerk was in Vlaanderen alomtegenwoordig. Toch was de uitbouw van een katholiek verenigingswezen veeleer een imitatie van liberale (socio-culturele) en socialistische (socio-economische) initiatieven. Op die wijze wou de kerk haar maatschappelijke belangen veiligstellen en de bevolking een organisatorische houvast bieden in een snel veranderende wereld (Lamberts, 1988). Het is pas na 1945 dat de christelijke zuil krachtiger is geworden dan de socialistische, zowel op het vlak van ledenaantal als op het vlak van organisaties. De voornaamste reden lijkt de opdeling van het christelijke huis in verschillende kamers te zijn. Voor elk stand binnen de zuil werden eigen organisaties opgericht. Tegenover één enkele socialistische organisatie staan er vaak twee katholieke. Zowel arbeiders als boeren en middenstanders hebben hun eigen verzekeringsmaatschappijen, ziekenfondsen, vrouwenverenigingen, ... Ondanks onderlinge spanningen slaagden de christelijke organisaties op die wijze erin om een groter marktaandeel te verwerven (Govaert, e.a., 1983).

Deze situatie vinden we heel duidelijk terug in Kontich, waar de christelijke zuil naast een uitgebouwde arbeidersbeweging en een kleinere boerenvleugel nog heel wat (christelijk geïnspireerde) verenigingen telt, die zich richten naar uiteenlopende doelgroepen, zoals milieu- of Vlaamsgezinden. Vermits Kontich bovendien uit vier parochies bestaat, zijn er vaak evenveel versies van één zelfde vereniging. Zo telt de gemeente bijvoorbeeld vier christelijke organisaties voor gepensioneerden, vier vrouwenafdelingen en twee landelijke gilden¹⁰. In het kleinere Niel is er geen opdeling per parochie en is er maar één stand: de arbeiders. Desondanks is ook in Niel de christelijke zuil de grootste, zij het met heel wat minder overwicht dan in Kontich. Het lijkt er dus op dat het christelijk verenigingsleven lokaal het meest is uitgebouwd.

De consequentie van deze grootte en van de gelaagdheid van de christelijke zuil, althans in onze gemeenten, is haar vrij losse karakter. Zowel in Kontich als Niel zijn het ACW en haar deelorganisaties wel intern geïntegreerd, maar maakt het christelijke netwerk als geheel een ontrafelde indruk. De dichtheid van de christelijke zuil in Kontich bedraagt 2%, wat betekent dat slechts 1 op 50 mogelijke relaties effectief gerealiseerd wordt. In de kleinere Nielse versie stijgt de dichtheid tot amper 8%. Een belangrijke reden hiervoor is het groot aantal geïsoleerde verenigingen in de christelijke zuil van Niel (19%) en vooral Kontich (33%). Het gaat veelal om verenigingen waarvan de naam nog verwijst naar de katholieke of christelijke ideologie, maar die voor het overige geen bestuurlijke banden hebben met andere verenigingen in de zuil. Vooral de christelijke jeugdbewegingen lijken zich in deze

¹⁰ Vooral de deelgemeente Waarloos bleek vaak een eigen subnetwerkje te vormen.

situatie te bevinden. In Kontich zijn ze geïsoleerd of bevinden ze zich aan het uiteinde van het netwerk. In Niel is er een kleine subgroep van jongerenorganisaties die onderlinge contacten hebben, maar voor het overige volledig los staan van de rest van het netwerk (zie figuur 1 achteraan). Deze verenigingen zetten zich zelden opzettelijk af tegen het netwerk, maar groeien er gewoon van weg.

Lang niet alle verenigingen uit de christelijke zuil beschouwen zich als christen-democratisch. Heel wat voorzit(tst)ers verwijzen enkel nog naar de christelijke levensbeschouwing van hun leden of noemen zich ronduit neutraal. De verenigingen uit de kleinere zuilen lijken minder moeite te hebben om 'kleur' te bekennen. Concreet gesteld: wie actief is binnen een vereniging uit de liberale of socialistische zuil is meestal ook een kiezer van respectievelijk VLD of SP. In de christelijke zuil is de binding met de partij veel minder vanzelfsprekend. Toch stellen we ook hier vast dat er nog enige cohesie bestaat tussen de christelijke organisaties. Het verklaart misschien waarom in Kontich de Katholieke Arbeidersvrouwen (KAV) zich verenigden met de Landelijke Vrouwen (KVLV). In de vier Kontichse parochies profileren KAV-KVLV zich als open verenigingen gericht op ontspanning. De stap naar de socialistische vrouwenverenigingen werd echter niet gezet. Ook in Niel is er geen enkel bestuurlijk contact tussen de christelijke arbeiders en de socialistische beweging. Hoewel beide inhoudelijk dicht bij elkaar aanleunen, is er sprake van ideologische drempels. Het is moeilijk te zeggen of dit bindmiddel kan beschouwd worden als wat Billiet en Dobbelaere de 'sociaal-culturele christenheid' noemen of dat het veeleer om een soort van gewoonte of vertrouwdheid gaat met de mensen en de organisaties binnen de zuil. De Nielse ACW-voorzitter erkent dat ook de christelijke arbeidersvleugel liefst in 'zijn eigen heilig huisje blijft', maar schat de drempelvrees bij de socialisten toch nog iets hoger in.

4. De socialistische zuil als een hecht netwerk

Tegenover de losse coalities van christelijke verenigingen staan hechte socialistische blokken. Eenheid en samenhang lijken kenmerkend te zijn voor de socialistische netwerken in zowel Kontich als Niel, waar de dichtheid respectievelijk 17% en 29% bedraagt. De interne hechtheid blijkt ook uit de stervormige opbouw van beide netwerken (zie figuren 3 en 4). De meeste verenigingen bevinden zich op korte afstand van elkaar en hebben meervoudige banden met de andere verenigingen uit het netwerk. Aan de uiteinden van het netwerk bevinden zich minder uitgesproken socialistische verenigingen, zoals biljartclubs of duivenbonden.

De overeenkomsten tussen beide gemeenten zijn des te opvallender vermits de socialistische beweging er in een totaal verschillende situatie verkeert. In Kontich behaalde de SP bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen nog één zetel, en uit de vergelijking met 1985 bleek dat het socialistische verenigingsleven er het sterkst was op achteruitgegaan.¹¹ Dat een wat in het nauw gedreven netwerk op zichzelf terugplooit is niet verwonderlijk. In Niel daarentegen is de SP sinds de tweede wereldoorlog onafgebroken aan het bewind en nog steeds de grootste partij. In tegenstelling tot in Kontich merkt nog één op vier socialistische verenigingsvoorzitters een stijgende tendens in het ledenaantal. We zouden verwachten dat het socialistische verenigingsleven er gekenmerkt wordt door een grotere reikwijdte en openheid. Toch blijft het een bescheiden netwerk van 20 verenigingen die voornamelijk op elkaar zijn gericht. Op uitzondering van enkele sportverenigingen en de eerder aangehaalde Hand in Hand-afdeling bestaat de zuil uit zuiver socialistische organisaties.

Hechtheid en geslotenheid lijken twee zijden van dezelfde medaille voor het socialistische verenigingsleven. Terwijl binnen de christelijke zuil de grenzen vervagen, blijven de socialistische intact of worden ze aangescherpt. De socialistische zuil blijkt ook lokaal nog veel meer dan de christelijke die ‘aparte wereld’ te zijn waarnaar de verzuilingsdefinitie verwezen. Het lijkt alsof het socialisme haar oorspronkelijk isolement en oppositionele karakter, het zich afzetten tegen de ‘burgerlijke maatschappij’, nog niet heeft verloren. Het socialistische netwerk werd opgebouwd rond de partij en de vakbond, de overige socio-culturele en sportverenigingen dienden tot de verdere verankering van de leden. Onder meer door een systeem van samenvallende lidmaatschappen werd de integratie van de beweging verder bevorderd. Het lidmaatschap van één enkele zuilvereniging was een openlijke bekering tot het socialisme (Hellemans, 1990). Men was lid van de socialistische zuil of men was dat niet, mengvormen waren uitgesloten.

---

¹¹ Bijna de helft van de verenigingen die het afgelopen decennia ophielden te bestaan, behoorden tot de socialistische zuil. In 1997 geloofde geen enkele voorzitter van een socialistische vereniging nog in een stijgend ledenaantal (Van Aelst, Walgrave, 1998).

Uit ons (lokaal) onderzoek bleek eveneens dat de interne samenhang primeert. Zowel in Kontich als in Niel lijken de socialistische bestuurders eerder bekommerd om de verdieping dan om de verbreding van hun engagement, wat onder meer uit hun hogere bestuursbelasting valt af te leiden. De socialistische bestuurder in Niel is gemiddeld bestuurslid van 1,7 socialistische vereniging. In Kontich bedraagt de bestuursbelasting zelfs 2,5 en wordt openlijk gesproken over bloedarmoede. Het netwerk steunt er op steeds minder bestuurders, die steeds meer functies moeten opnemen om de verenigingen in stand te kunnen houden. In Niel vertoont het socialistisch verenigingsleven, inclusief de partij nog voldoende aantrekkingskracht om de nodige mandaten op te nemen. Toch stelt zich naar de toekomst mogelijk een gelijkaardig probleem door het ontbreken van een uitgebouwde jongerenwerking. Een gebrek aan socialistische jongeren zou de doorstroming in gevaar kunnen brengen. Dit gebrek relativeert bovendien de beperkte ontzuiling van de socialistische zuil. Eerder zagen we immers dat vooral de jongeren de zuilgrenzen negeren. Het lijkt een paradox, maar wellicht zouden de socialisten van Niel en Kontich sterker ontzuild zijn als er meer jongeren in de zuil actief waren.

5. De liberalen: met of zonder zuil?

Het samengaan van een zuil met een ideologie die eerder individualisme dan groepsvorming belijdt, lijkt een *contradictio in terminis*. Toch hebben de liberalen in België net als de socialisten en de katholieken aan zuilvorming gedaan, zij het in mindere mate. Zowel in aantal als in samenhang bleven de blauwe verenigingen bescheiden. Het was voor de liberale partij dan ook een kleinere stap om zich los te maken uit haar wat nauwe vrijzinnig-liberale beweging en een bredere electorale basis op te zoeken (Hellemans, 1990). De vernieuwde Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV) bewees de zuilachterban niet echt nodig te hebben om er electoraal op vooruit te gaan. Verhofstadt ging in zijn burgermanifesten van de jaren '90 nog een stap verder door de zuilen als de voornaamste schuldigen van de kloof tussen de burger en de politiek aan te wijzen. De afstand tussen de partij en de liberale organisaties werd er niet kleiner door. De PVV werd omgevormd tot Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD), en kreeg het veelzeggende onderschrift *partij van de burger* mee. De nieuwe VLD weerde bovendien de grote blauwe verenigingen uit haar partijbureau (Billiet, 1995). De scherpe kantjes van het anti-zuil discours werden in de daaropvolgende jaren afgebot en de banden met de bevriende organisaties weer wat aangehaald.

Opnieuw lijken onze beide casussen een afspiegeling te vormen van de evoluties die de zuilen meer algemeen hebben ondergaan. Als we de VLD buiten beschouwing laten, bestaat het liberale netwerk in Kontich uit 7 verenigingen die door amper 4 dubbelfuncties aan elkaar worden gebonden. In Niel telt de liberale mini-zuil 11 verenigingen, waaronder vijf met de liberale partij gelieerde sportclubs. Het liberale netwerk is er met afdelingen voor jongeren, vrouwen en en gepensioneerden wel iets meer uitgebouwd dan in Kontich, waar het netwerk louter bestaat uit enkele socio-culturele verenigingen. Als we het wat arbitraire criterium dat de helft van de verenigingen voor mekaar bereikbaar¹² moet zijn (Duffhues, e.a., 1985), toepassen op de liberale netwerken (zonder partij) dan is dat van Kontich eigenlijk geen zuil te noemen, dat van Niel nog net wel.

---

¹² Dit betekent dat er een directe of indirecte (bestuurlijke) band moet zijn tussen de verenigingen.

6. De politieke partijen als onmisbare schakel

Naast de externe segregatie en de interne integratie van de organisatienetwerken wordt algemeen aangenomen dat er ook een koppeling moet zijn met een politieke partij om van een zuil te spreken (Billiet, 1981, 1988). De band tussen de sociale organisaties en de politieke partij moet bovendien exclusief, duurzaam en formeel zijn (Walgrave, 1995). Op nationaal niveau lijken zowel de christelijke als de socialistische zuil aan deze voorwaarden te voldoen. Enkele voorbeelden: de Boerenbond onderhoudt in haar politiek comité formeel overleg met de CVP; ondanks het charme offensief van Agalev en SP in de richting van de christelijke arbeidersbeweging blijven ook ACW en CVP de bevoorrechte relaties instandhouden; vertegenwoordigers van de belangrijkste socialistische organisaties zetelen met raadgevende stem in het partijbureau van de SP. De VLD daarentegen nam al enige tijd meer afstand van haar ideologische partners op het middenveld (cfr. supra).

Het lokale onderzoek laat toe om alle bestuursbanden tussen de politieke partijen en de verenigingen in kaart te brengen. De impact daarvan op het totale netwerk is niet min: het aantal dubbelfuncties gaat van 181 naar 262 in Niel en van 190 naar 276 in Kontich. In beide gevallen gaat het om een stijging van de bestuurlijke overlappingsen met 45%. Deze toename is vrijwel volledig toe te schrijven aan de drie zuilpartijen. Uit tabel 3 blijkt dat dit niet louter te wijten is aan het feit dat ze over meer bestuurders beschikken. De CVP en vooral de SP hebben procentueel gezien beduidend meer dubbelfuncties dan bestuurders, terwijl bij de andere partijen het omgekeerde het geval is. De VLD bevindt zich ergens tussen de twee.

Politieke partij	Niel (%)		Kontich (%)	
	bestuursleden (N=64)	dubbelfuncties (N=81)	bestuursleden (N=136)	dubbelfuncties (N=86)
SP	35.9	50.6	6.6	28.0
CVP	18.8	22.2	36.1	40.7
VLD	25.0	19.8	27.2	16.2
Andere partijen ¹³	20.3	7.4	30.1	15.1
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0

Tabel 6.1: procentueel aantal bestuursleden en dubbelfuncties per politieke partij in Niel en Kontich

De grootste en politiek machtigste partij van de gemeente bezit ook het meeste dubbelfuncties. De Kontichse CVP heeft één of meerdere dubbelfuncties met maar

¹³ Het gaat om Agalev en Vlaams Blok, in Kontich aangevuld met de Vlaams-christelijke scheurlijst KWA.

liefst 22 verenigingen uit de christelijke zuil. De Nielse SP beschikt over bestuurlijke contacten met 18 verenigingen uit de socialistische zuil. De grootste politieke families lijken zich dus het best te hebben ingebed in het lokale verenigingsleven. Een verschil is dat de banden van de socialistische partij met haar verenigingen sterker zijn: elke connectie met een vereniging wordt (gemiddeld) belichaamd door minstens twee bestuurders. Bij de Kontichse CVP bedraagt de multipliciteit ‘slechts’ 1,5. De socialisten blijken opnieuw de sterkste verzuilers te zijn. Dat blijkt ook in Kontich waar het negenkoppige socialistische partijbestuur goed is voor 24 dubbelfuncties met 12 verenigingen. De liberale bestuurders ten slotte lijken zich relatief minder sterk in het verenigingsleven te engageren of werden minder uit het verenigingsleven gerecruteerd. Het is niet duidelijk of dit oorzaak of gevolg is van de kleinere omvang van de liberale zuil. We bekijken voor elke partij kort hun al dan niet centrale rol in het zuilnetwerk.

De rol van de **CVP** in Kontich en Niel is nogal verschillend van aard. In Kontich valt of staat de samenhang in de christelijke zuil met de christen-democratische partij. De CVP-bestuurders hebben elk hun bestuurlijke contacten met bepaalde delen van de christelijke zuil. Zonder de CVP zou er veeleer sprake zijn van verschillende subzuiltjes. In een netwerkanalyse wordt dit het best duidelijk gemaakt aan de hand van het begrip *betweenness* of spilcentraliteit: in 64% van de gevallen fungeert de CVP als spil tussen twee andere verenigingen uit het netwerk. Geen enkele andere christelijke vereniging scoorde meer dan 20%. Kortom de CVP is er koepel en sluitstuk van een divers netwerk (zie figuur 2). In het christelijke netwerk van Niel boet de CVP daarentegen aan belang in en in zekere zin is de partij overbodig. De hechtheid of dichtheid van het netwerk verandert nauwelijks wanneer de CVP eraan wordt toegevoegd. Dit komt omdat het ACW, in een zuil die voornamelijk bestaat uit organisaties van de christelijke arbeidersbeweging, deze overkoepelende rol op zich heeft genomen. De spilcentraliteit van het ACW bedraagt met 29% zelfs iets meer dan deze van de Christelijke Volkspartij in Niel. Ook grafisch valt op dat eerder het ACW dan de CVP zich in het centrum van het netwerk bevindt (zie figuur 1). De Nielse CVP'ers zorgen er wel voor dat twee minder uitgesproken zuilverenigingen, het Davidsfonds en de Bond van Grote en Jonge Gezinnen, ‘bereikbaar’ zijn voor de andere christelijke verenigingen.

De verschillende rol van de CVP in het christelijk netwerk van beide gemeenten kent ons inziens twee oorzaken. Er is ten eerste de gelaagdheid van de zuil in Kontich tegenover een vrij eenduidige christelijke arbeiderszuil in Niel. De rol van bruggebouwer, die de partij doorgaans speelt, is er daardoor veelal overbodig. Daarnaast speelt wellicht ook het verschillend electoraal belang mee van beide partijen. Dat de Nielse CVP momenteel deel uit maakt van de coalitie, is enkel omdat de SP er op zoek was naar een niet te krachtige coalitiepartner. In Kontich staat de CVP gelijk aan de lokale beslissingsmacht. Voor heel wat verenigingen blijft het daarom een interessante partner, die garanties biedt op betrokkenheid bij het gemeentelijk beleid. Van haar geeft de partij kant door deze aanwezigheidspolitiek haar verankering in het sociale leven van de gemeente meer vorm. Politiek

machtsverlies zou deze wederzijdse band onder druk kunnen zetten. Het is afwachten wat de consequenties kunnen zijn van de oppositiekuur van de CVP op nationaal niveau.

De plaats en het belang van de **SP** in het socialistisch netwerk is in beide gemeenten sterk gelijklopend. Hoewel beide netwerken ook zonder politieke partij grote samenhang vertonen, wordt de interne integratie door het toevoegen van de partij verder verhoogd. Binnen het Nielse netwerk stijgt het aantal effectieve relaties op het aantal mogelijke relaties tot één op vier, in de kleinere Kontichse versie bedraagt de dichtheid zelfs één op twee. Grafisch lijken de partijen de bron van waaruit het stervormige netwerk is ontstaan (zie figuren 3 en 4). De vele verenigingen, die als een soort van partij-afdeling werden opgericht, zijn nog niet ver van hun oorsprong verwijderd. Drie van de vier leden van de Nielse socialistische partij zetelen tevens in het bestuur van een socialistische vereniging. Bij het bekijken van het partijblad, de 'Nielse Volkswil', valt op dat relatief veel aandacht uitgaat naar het socialistische verenigingsleven.¹⁴ In Kontich is de verbondenheid nog sterker en vervagen de grenzen zelfs tussen verenigingsleven en partij.

Uit tabel 6.1 bleek dat de **VLD**, in verhouding tot het aantal bestuursleden, over een relatief laag aantal dubbelfuncties beschikt. Ze houdt daarmee in beide casussen het midden tussen SP en CVP enerzijds en de andere niet-zuilpartijen anderzijds. Toch is juist de VLD de meest noodzakelijke schakel in haar netwerk. Anders gesteld: zonder de liberale partij, geen liberale zuil. In tegenstelling tot bij de andere netwerken zijn er geen koepelorganisaties die een centrale rol kunnen opnemen. De VLD is niet alleen een centrum, maar ook het enige centrum van de liberale minizuilen (zie figuren 5 en 6). In de Kontichse liberale zuil is dit een vrij logisch gevolg van het feit dat het netwerk er inclusief de VLD maar uit zes organisaties bestaat. In Niel lijkt de centrale rol van de partij die met 10 van de 11 verenigingen een direct bestuurlijk contact onderhoudt, een meer bewuste keuze. De Nielse VLD-voorzitter bevestigde ons trouwens het belang van het liberale netwerk voor zijn partij. In Kontich daarentegen is de VLD bijna uitgegroeid tot de grootste partij terwijl haar netwerk in de periode 1985-1997 kleiner en lossier werd. De VLD bewees er de zuil niet nodig te hebben om op politiek vlak van betekenis te zijn.

---

¹⁴ Het nummer van april (4 blz.) wordt voor de helft gevuld met foto's van het jeugdatelier, het theater, de harmonie, de vrouwenafdeling en het Instituut Emile Vandervelde, telkens van socialistische signatuur.

7. Besluit

Onder het motto *'asking large question in small places'* hebben we geprobeerd de resultaten van twee lokale verzuilingstudies in een ruimer perspectief te plaatsen. Zonder te beweren dat de casussen Niel en Kontich representatief zijn voor heel Vlaanderen bieden de lokale bevindingen meermaals inzicht in de complexe verzuilings- en ontzuilingsprocessen die ook op een hoger niveau spelen.

Dat de ontzuiling op individueel vlak vrij ver gevorderd is, wordt algemeen onderschreven. Vooral de jongere generaties houden bij hun sociale, culturele of politieke keuzes nog weinig rekening met de zuilgrenzen (Billiet, 1995). Op het niveau van de sociale organisaties en de politieke partijen wordt er minder ontzuiling waargenomen. Onder meer Huyse en Hellemans bevestigen het verder bestaan van de al dan niet nog ideologisch gekleurde organisatienetwerken in de jaren '80. Zowel in Kontich als in Niel kunnen we eind jaren '90 het bestaan van zulke netwerken of lokale zuilen bevestigen. De overgrote meerderheid van de bestuurlijke banden bestaat tussen verenigingen die (van oorsprong) behoren tot een zelfde ideologische strekking. Enkele verenigingen fungeerden wel als meetingpoint tussen de verschillende netwerken, maar de kern van de zuilen blijft vooralsnog bestuurlijk zuiver.

De interne samenhang van de onderscheiden netwerken vertoont eigen kenmerken naargelang het gaat om de liberale, socialistische of christelijke zuil. Binnen deze zuilen lijken de overeenkomsten tussen Kontich en Niel sterker dan de verschillen. Bij de socialistische bestuurders in beide gemeenten blijkt de verzuilingsgedachte nog het sterkst te spelen. Zowel in Niel, waar de SP electoraal zeer sterk staat, als in Kontich, waar er van de socialistische partij bijna niets meer overschiet, gaat het om hechte, relatief kleine netwerken van verenigingen met de partij als onbetwistbaar middelpunt. De christelijke zuilen zijn in beide gemeenten de grootste in omvang, maar vertonen een lossere structuur dan hun socialistische tegenhangers. Vooral in het van oorsprong op landbouw gerichte Kontich is de dominantie van de christelijke zuil, die meer dan de helft van alle verenigingen telt, opvallend. De verschillende standen en parochies hebben elk hun eigen organisaties die voornamelijk dankzij de CVP samen een zuil vormen. In Niel heeft een veel kleinere en eenduidige christelijke arbeiderszuil de partij niet echt nodig. De liberale zuilen ten slotte zijn, net zoals op nationaal niveau, veruit het minst uitgebouwd. Vooral in Kontich lijkt het woord zuil overdreven voor een los samenraapsel van blauwe verenigingen. En hoewel de VLD in beide gemeenten minder verbonden is met het verenigingsleven, vormt de liberale partij het unieke centrum van de liberale netwerken.

Het lijkt er dus sterk op dat ook aan het begin van de 21ste eeuw de lokale zuilen nog als netwerken van verenigingen en politiek partijen zullen blijven bestaan. Hun verdere toekomst hangt voor een groot stuk af van de komende generatie bestuurders. De lokale studies bieden meerdere indicaties dat met name de jongeren minder belang hechten aan de ideologische invulling en opdeling van het verenigingsleven.

De grote christelijke jeugdbewegingen stellen niet zozeer hun christelijk karakter in vraag, maar wel hun verbondenheid met een ruimer netwerk van christelijke verenigingen. Vooral de afstand tot de partijpolitiek is groot geworden. De meeste zuilpartijen, op de Nielse VLD na, zagen hun jeugdafdeling verdwijnen. Jongeren kiezen voor sport en ontspanning, de sector die het minst verzuild is. Deze keuze zal in de toekomst het onvermijdelijke ontzuilingsproces nog bespoedigen.

We besluiten dat twee gemeenten met een verschillende tot tegengestelde sociale, demografische, economische en politieke achtergrond vaak een vergelijkbaar beeld bieden van de lokale ver- en ontzuiling. Bijkomende replicaties in plaats en tijd kunnen dit beeld verder verfijnen.

Bibliografie

BILLIET, J. (1981), 'Verzuiling als blokkade: tussen begrip en werkelijkheid', in *De Nieuwe Maand*, 24(5), 358-364.

BILLIET, J., (1988), 'De katholieke zuil in Vlaanderen: ontwikkelingen in het godsdienst-sociologisch denken en onderzoek', in BILLIET, J., (ed.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven, Universitaire Pers.

BILLIET, J., (1995), 'Het lidmaatschap van sociale organisaties en trouw stemgedrag', in *Res Publica*. 1: 11-28.

BILLIET, J., HUYSE, L., (1984), 'Verzorgingsstaat en verzuiling: een dubbelzinnige relatie', in *Tijdschrift voor Sociologie*, 5 (5): 129-151.

DEVRIES, T., (1999), *Verzuiling in Niel*, Antwerpen: eindverhandeling UIA.

DIERICKX, G., (1988), 'De Verzuiling van belangengroepen. Een strategisch paradigma', in BILLIET, J., (ed.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven, Universitaire Pers.

DUFFHUES, T., FELLING, A., ROES, J., (1985), *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: KADOC.

DUFFHUES, T., (1987), 'Staat de wankele zuil nog overeind? Een verkenning van recente literatuur over verzuiling en ontzuiling', in *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 17*: 134-162.

ELLEMERS, J.E., (1998), 'Besprekingsartikel: Studies over verzuiling. De stand van zaken aan het eind van de jaren negentig', in *Sociologische Gids*, 45(6): 426-439.

GOVAERT, S., (e.a.), (1983), 'De socialistische zuil: karaktertrekken', in *De Nieuwe Maand*, 26(10) : 635-639.

HELLEMANS, S., (1988), 'Verzuiling en ontzuiling van de katholieken in België en Nederland: een historisch-sociologische vergelijking' in *Sociologische Gids*, 35(1), 43-57.

HELLEMANS, S., (1990), *Strijd om de moderniteit. Sociale beweging en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers.

HUYSE, L., (1987), *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.

LAERMANS, R., (1992), *In de greep van de moderne tijd: Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisatie*. Leuven: Garant.

LAMBERTS, E., (1988), 'Van Kerk naar zuil: de ontwikkeling van het katholiek organisatiewezen in België in de 19de eeuw', in BILLIET, J., (ed.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven, Universitaire Pers.

MVPA, (1996), *Strategisch Plan Antwerpen*. Ontwerp streekvisie arrondissement Antwerpen, 70p.

PENNINGS, P.J.M., (1991), *Verzuiling en ontzuiling: De lokale verschillen*. Kampen: Kok.

ROMBAUT, H., VAN DIJCK, V., (1983-1999) 'Nielse straatnamen', in *Rupelbrug*: 19-35.

SCOTT, J., (1991), *Social network analysis. A handbook*. London: Sage Publications Ltd..

VAN AELST, P., BRUYNINCKX, E., (1998), 'Netwerkanalyse: 2 concrete toepassingen', in *PSW-papers*, 1(3).

VAN AELST, P., WALGRAVE, S., (1998), 'Voorbij de verzuiling? Kontich twaalf jaar later: een replicatieonderzoek naar organisatienetwerken en politiek partijen', in *Tijdschrift voor Sociologie*, 19 (1), 55-87.

VAN DER KNOOP, J. (1994), 'Dubbelfuncties', pp. 121-140, in L.W.J.C. Huberts, J. Kleinnijenhuis (eds.), *Methoden van invloedsanalyse*. Amsterdam: Boom.

VAN DE VELDE, V., (1985), *Zuilstructurele determinanten van de politieke besluitvorming in een lokale samenleving, een case-study in Kontich*. Leuven: eindverhandeling KUL.

VAN DE VELDE, V., (1988), 'De netwerkanalytische benadering van lokale zuilstructuren. Een toepassing', pp.203-228, in: BILLIET, J., *Tussen bescherming en verovering, sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers.

VAN PASSEN, R., (1988), *De Geschiedenis van Kontich*. 1073p.

WALGRAVE, S., (1995) *Tussen loyauteit en selectiviteit. Over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en de groene partij in Vlaanderen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.

WASSERMAN, S., FAUST, K., (1998), *Social network analysis: methods and applications*. Cambridge: University Press.